DOI: 10.33498/louu-2025-07-056

Володимир Решота

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного та фінансового права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
старший науковий співробітник Лабораторії прав людини
імені академіка Петра Рабіновича
Науково-дослідного інституту державного
будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
(Львів, Україна)
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9235-2262
Researcher ID: AAG-9577-2019
volodymyr.reshota@lnu.edu.ua

УДК 341.231.14:342.7(477)

ВІДСТУП УКРАЇНИ ВІД ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА КОНВЕНЦІЄЮ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Анотація. Стаття присвячена проблематиці відступу Україною від її зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод у світлі європейських праволюдинних стандартів.

Метою дослідження є визначення правових підстав установлення обмежень прав людини та аналіз реалізації права на дерогацію державами – членами Ради Європи. У статті розкрито підстави та умови відступу від зобов'язань відповідно до ст. 15 Європейської конвенції з посиланням на релевантну практику Європейського суду з прав людини.

Проаналізовано концептуальні положення, які сформульовані у працях академіка П. Рабіновича, щодо меж здійснення прав людини та їх обмеження з боку компетентних органів державної влади, а також міжнародні, зокрема європейські, стандарти у сфері прав людини.

Окрема увага приділена відступу Україною від зобов'язань за Конвенцією в умовах збройної агресії Російської Федерації. Також розглянуто досвід дерогації держав – членів Ради Європи під час пандемії COVID-19 у світлі тимчасових обмежень прав та свобод людини.

Зроблено висновок, що право на дерогацію є важливим правовим інструментом, який дає змогу державі тимчасово відступити від її міжнародних зобов'язань задля встановлення обмежень прав і свобод людини у виняткових обставинах, що "загрожують життю нації". Зазначається, що не всі права та свободи можуть бути обмеженими, а будь-яке звуження змісту та обсягу прав та свобод людини має бути виправданим та юридично обґрунтованим. Наголошено, що окремі випадки дерогації Україною від зобов'язань, передбачених Конвенцією, викликають обґрунтовані питання щодо їх відповідності принципу пропорційності, узгодженості з положеннями національного законодавства, а також щодо їх доцільності у світлі сучасних праволюдинних стандартів та євроінтеграційних процесів України.

Ключові слова: дерогація; відступ від зобов'язань; праволюдинні стандарти; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; права людини; європейські стандарти; Європейський Союз.

© Володимир Решота, 2025

Питання визначення меж реалізації прав людини залишається одним із ключових напрямів наукових досліджень. Безсумнівно, права і свободи людини не є абсолютними: їхній зміст та обсяг залежать від конкретних історичних умов і досягнутого рівня розвитку суспільства. Після Другої світової війни міжнародна спільнота, усвідомлюючи масштаб трагедії та

необхідність запобігання подібним катастрофам у майбутньому, вжила заходів для формування універсального мінімуму прав людини, закріпленого на глобальному й регіональному рівнях. Водночас, враховуючи складність забезпечення повного спектра прав у контексті надзвичайних викликів, що можуть поставити під загрозу функціонування держави, більшість міжнародних і регіональних правозахисних актів передбачають механізми винятків або відступів від зобов'язань держав щодо гарантування прав і свобод людини в таких умовах.

У цьому контексті слушною видається думка академіка П. Рабіновича, який зазначив, що 'сучасна новітня історія людства є історією боротьби саме за межі прав людини (а конкретніше – за юридичне закріплення та юридичну інтерпретацію таких меж)'[1]. Ця теза набуває особливої актуальності в умовах сьогодення, коли процес державотворення супроводжується постійним пошуком балансу між потребами безпеки та гарантіями прав і свобод людини. Сучасні світові виклики, особливо збройні конфлікти, терористичні загрози, глобальні пандемії та інші надзвичайні обставини, суттєво впливають на межі реалізації прав людини, зумовлюючи необхідність їх постійного перегляду.

Обмеження прав людини не завжди є наслідком установлення тоталітарного режиму чи прагнення влади до повного контролю над суспільством. У ряді випадків вони можуть бути зумовлені надзвичайними обставинами, що ставлять під загрозу саме існування держави, унеможливлюючи забезпечення прав і свобод на належному рівні. Втім, навіть за таких умов межі допустимого обмеження мають визначатися відповідно до конституційних норм і праволюдинних принципів міжнародного права. Поряд із положеннями національного законодавства, що регулює обмеження у період надзвичайного чи воєнного стану, дотримання міжнародних стандартів є ключовим обов'язком будь-якої демократичної правової держави. Відповідний механізм відступу від окремих зобов'язань передбачено, зокрема, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод[2] (далі – Європейська конвенція з прав людини, Конвенція), яка є складовою частиною законодавства України і становить предмет цього дослідження.

Теоретичним підґрунтям досліджуваної проблематики стали праці В. Буткевича, М. Гнатовського С. Головатого, В. Гончарова, О. Грищук, М. Козюбри, М. Костицького, К. Мільмана, І. Панкевича, О. Петришина, С. Рабіновича, П. Рабіновича, Д. Терлицького, Г. Христової, Ж. Чевичалової, Г. Юдківської та інших авторів.

Метою статті є з'ясувати юридичні підстави й умови обмеження прав людини шляхом дерогації, а також аналіз практики її застосування держава-

[1] П Рабінович, 'Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект)' [1996] 6 Вісник Академії правових наук України 5–14, 8.

[2] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення 15.05.2025).

ми – членами Ради Європи відповідно до ст. 15 Конвенції з урахуванням прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Перед тим як перейти до аналізу конвенційних вимог до дерогації, вважаємо за необхідне з'ясувати основні терміно-поняття, що використовуються у цьому дослідженні.

Відступ від зобов'язань за Конвенцією полягає у встановленні певних правообмежень, що впливають на зміст та обсяг прав і свобод людини. Академік П. Рабінович визначав відмінність між межею (обмеженням) прав людини та обмежуванням. Так, на думку вченого, '*межі (обмеження) прав людини* – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини <…>'[3]. Натомість від обмежень (меж) прав людини слід відмежовувати діяльність компетентних органів держави щодо встановлення таких меж, тобто *обмежування прав людини,* яку обґрунтовано визначено як 'діяльність компетентних державних або міжнародних, чи міждержавних органів зі встановлення меж (обмежень) щодо здійснення прав і свобод людини'[4]. Отже, діяльність компетентних органів щодо обмежування прав і свобод людини чи встановлення меж реалізації таких прав і свобод має місце як на національному, регіональному, так і на міжнародному рівнях.

Проте такі правообмежування не можуть бути свавільними, спрямованими на скасування чи надмірне обмеження прав людини, порушувати *міжнародні та європейські стандарти прав людини,* під якими розуміють

> <…> закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництва вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру[5]; [6].

Важливою конституційною гарантією прав і свобод людини є те, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод. Як слушно зазначав у зв'язку з цим академік П. Рабінович, Конституція України[7] вже передбачила можливість обмежень багатьох прав людини, зокрема ч. 3 ст. 34, ч. 2 ст. 35,

[3] П Рабінович, І Панкевич, *Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти)* (Астрон 2001) 42.

[4] П Рабінович, В Гончаров, 'Межі права: основні аспекти проблеми' [2021] 2 Філософія права і загальна теорія права 17 https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.269135.

[5] П Рабінович, 'Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація' [2016] 1 Вісник Національної академії правових наук України 24.

[6] П Рабінович, 'Міжнародні праволюдинні стандарти: поняття, класифікації' [2020] 1(37) Публічне право 145 https://doi.org/10.37374/2020-37-13.

[7] Конституція України від 28 червня 1996 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 15.05.2025).

ч. 1 ст. 36, а тому відповідний конституційний припис слід розуміти так, що 'у Конституції (та й в інших законах) не можуть бути введені нові підстави правообмеження, крім тих, які вже передбачені Конституцією'[8].

Відтак обмеження прав і свобод людини можуть відбуватись лише за спеціально встановленими принципами та стандартами, дотримуючись вимог міжнародного та національного права. Такі обмеження слід розглядати лише як тимчасові заходи вимушеного характеру, які повинні застосовувати держави, не маючи можливості забезпечити належний рівень захисту прав і свобод людини. Такий відступ від своїх зобов'язань особливо у сфері міжнародного права часто називають *"дерогацією"*.

У Кембриджському словнику терміно-поняття *"дерогація"* (від англ. derogation) визначається як 'офіційне оголошення про те, що певний закон або правило більше не підлягає обов'язковому виконанню'[9]. Це формулювання загалом правильно передає основну ідею терміна, однак не враховує, що в контексті Конвенції *дерогація* розглядається як виключний захід, що застосовується за умов надзвичайної ситуації на тимчасовій основі. Натомість у Великому тлумачному словнику сучасної української мови наводиться інше визначення – 'часткова відміна застарілої угоди, договору'[10]. Проте із таким формулюванням важко погодитися, адже Конвенцію навряд чи можна вважати застарілим договором, а власне договір (угода) не може бути "відмінений", в юридичному значенні до договору можуть вноситися зміни або він може втратити чинність за певних умов. У межах розглядуваної проблематики *дерогація* розуміється передусім як тимчасовий відступ від міжнародно-правових зобов'язань. Також у науковій літературі зустрічається цей термін у формулюванні як *"відхилення"* чи *"ухили"*[11]. Зазначимо, що терміно-поняття *"дерогація"* здебільшого існує у міжнародно-правовому дискурсі, тоді як у національному законодавстві та правозастосовній практиці вживається "обмеження прав", "обмеження у здійсненні прав", "звуження змісту та обсягу прав" тощо. З метою глибшого з'ясування змісту та правової природи дерогації, звернемося до положень ст. 15 Конвенції, здійснивши її всебічний аналіз, для виявлення ключових ознак і сутнісних характеристик цього правового явища.

Так, ч. 1 ст. 15 Конвенції встановлює:

> Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за

[8] П Рабінович, *Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень)* (Право 1997) 24.

[9] Derogation (Cambridge Dictionary) <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/derogation> (accessed 18.05.2025).

[10] Дерогація, *Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000* (В Бусел уклад. та голов. ред., Перун 2005) 287.

[11] Рабінович, Панкевич (н 3) 43.

умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом[12].

Водночас частини 2 і 3 цієї статті визначають додаткові умови реалізації державою права на дерогацію. Так, йдеться про абсолютну заборону дерогації щодо певних фундаментальних прав і свобод людини (наприклад, права на життя, заборони катування тощо), а також процедурні вимоги, які включають обов'язок держави своєчасно інформувати Генерального секретаря Ради Європи про здійснені заходи та причини їх застосування.

Загалом, усі передумови та обмеження щодо застосування дерогації можна умовно класифікувати за п'ятьма основними критеріями.

По-перше, має існувати надзвичайна ситуація, яка становить реальну загрозу для "життя нації". У справі *Lawless v. Ireland (No. 3)* Суд наголосив, що значення слів "інша надзвичайна ситуація, що загрожує життю нації" стосується виняткової кризової ситуації або надзвичайного стану, який охоплює все населення й становить загрозу для організованого життя спільноти, що утворює державу[13].

По-друге, пропорційність заходів дерогації має відповідати "гостроті становища" в умовах надзвичайної ситуації. Водночас "гострота становища" є оціночним поняттям та може визначатись ЄСПЛ у кожному конкретному випадку. Наприклад, у рішенні *Aksoy v. Turkey* Суд зазначив: 'Разом із тим держави-учасниці не мають необмеженої дискреції. Саме Суд має вирішувати, зокрема, чи не вийшли держави за межі "міри, суворо необхідної з огляду на винятковість" кризи'[14].

Також варто зазначити, що саме на договірну державу покладається первинна відповідальність за визначення наявності загрози "життю нації", а також за встановлення характеру та обсягу відступів, які вважаються необхідними для її подолання. ЄСПЛ у рішенні *Brannigan and McBride v. the United Kingdom* вказав, що національні органи влади, володіючи більш повною інформацією про внутрішню ситуацію, перебувають у кращому становищі для оцінки обставин, ніж "міжнародний суддя"[15]. Водночас Суд у кожній конкретній справі залишає за собою повноваження здійснювати контроль за дотриманням принципу пропорційності та правомірністю запроваджених державою заходів.

По-третє, важливою умовою для здійснення дерогації є дотримання державою своїх інших міжнародно-правових зобов'язань, крім Конвенції. Так, у справі *Hassan v. the United Kingdom* Суд визнав, що навіть без формаль-

[12] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (н 2).
[13] Lawless v. Ireland (No. 3) (App no. 332/57) Judgment. 1 July 1961 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518> (accessed 23.05.2025) §28.
[14] Aksoy v. Turkey. (App no. 21987/93) Judgment. 18 December 1996 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003> (accessed 23.05.2025) §68.
[15] Brannigan and McBride v. the United Kingdom (App nos. 14553/89, 14554/89) Judgment. 25 May 1993 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819> (accessed 23.05.2025) §43.

ної дерогації положення Конвенції можуть тлумачитися у світлі міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій, що підкреслює взаємозв'язок між зобов'язаннями за Конвенцією та іншими міжнародними договорами[16].

Слушною є позиція, згідно з якою 'первинною фундаментальною міжнародно-правовою підставою державно-юридичного обмежування прав людини' виступає ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини[17]. У ній зафіксовано, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві[18]. Попри свій беззаперечний авторитет і вплив на правові системи світу, Загальна декларація прав людини є актом м'якого права *(soft law)* і не передбачає необхідності застосування формалізованої процедури дерогації.

Натомість положення ст. 15 Конвенції застосовуються *mutatis mutandis* до інших формалізованих міжнародних інструментів у сфері захисту прав людини, особливо Міжнародного пакту про громадянські і політичні права[19] (далі – МПГПП). Це підкреслює універсальність основоположних міжнародно-правових принципів і праволюдинних стандартів. Так, Україна у 2015 р. зробила заяву про відступ від окремих зобов'язань, визначених як Конвенцією, так і МПГПП[20]. Тому в науковій літературі питання дерогації від зобов'язань за Конвенцією часто розглядають спільно з відступом за МПГПП[21].

По-четверте, Конвенцією встановлено заборону дерогації щодо низки фундаментальних прав, чітко визначених у п. 2 ст. 15 Конвенції. До них належать право на життя (ст. 2, за винятком смерті під час правомірних воєнних дій), заборона катувань (ст. 3), заборона рабства і примусової праці (ст. 4 § 1), а також заборона покарання без закону (ст. 7).

У справі *A v. the United Kingdom* Суд підтвердив, що 'пункт 2 статті 15 прямо виключає можливість дерогації від окремих прав, таких як стаття 3, яка закріплює абсолютну заборону катування та нелюдського або принизливо-

[16] Hassan v. the United Kingdom (App no. 29750/09) Judgment. 16 September 2014 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146501> (accessed 23.05.2025) §104.

[17] Загальна декларація прав людини <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text> (дата звернення 15.05.2025).

[18] Рабінович (н 1) 6.

[19] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text> (дата звернення 15.05.2025).

[20] Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод: заява Верховної Ради України від 21 липня 2015 р. № 462-VIII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text> (дата звернення 23.05.2025).

[21] Ж Чевичалова, 'Правові підстави відступу України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод' [2017] 2 Теорія і практика правознавства.

го поводження чи покарання', навіть у надзвичайній ситуації, що загрожує життю нації. Суд вказав, що навіть за найскладніших обставин, таких як боротьба з тероризмом, і незалежно від поведінки відповідної особи, Конвенція в абсолютній формі забороняє тортури, а також нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання[22].

Водночас слід звернути увагу на взаємозв'язок із попередньою умовою застосування дерогації, яка полягає в обов'язку дотримання інших міжнародно-правових зобов'язань. Це означає, що навіть у випадках, коли Конвенція прямо не забороняє дерогацію від певного права, але така заборона передбачена, наприклад Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, відступ від відповідного зобов'язання у межах Конвенції також є неприпустимим.

По-п'яте, обов'язковою умовою застосування дерогації є дотримання процедурних вимог, визначених Конвенцією. Зокрема, держава, заявляючи про відступ від окремих зобов'язань за Конвенцією, повинна офіційно повідомити Генерального секретаря Ради Європи про відповідні заходи та підстави їх вжиття. Наприклад, у Звіті Європейської комісії з прав людини у справі *Cyprus v. Turkey* (1983) чітко зазначено, що відсутність формального та публічного акту дерогації позбавляє державу можливості посилатися на ст. 15 Конвенції на виправдання заходів, які обмежують права та свободи людини. Комісія дійшла висновку, що '<…> вона не може, за відсутності будь-якого формального та публічного акту дерогації з боку Туреччини, застосовувати статтю 15 Конвенції до заходів, ужитих Туреччиною щодо осіб або майна на півночі Кіпру'. Крім того, Комісія встановила, що навіть ті повідомлення, які Туреччина подавала відповідно до ст. 15(3) Конвенції щодо запровадження воєнного стану в окремих регіонах на території самої Туреччини, не могли бути поширені на осіб, переміщених з північного Кіпру, оскільки це не відповідало умовам, установленим у ст. 15 Конвенції[23].

Водночас було виявлено суттєві відмінності у практиці застосування дерогаційних заходів відповідно до МПГПП. Зокрема, у контексті пандемії COVID-19 Республіка Молдова, незважаючи на пряму вимогу, передбачену ст. 5 Постанови Парламенту від 17 березня 2020 р., яка встановлювала обов'язок повідомити Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй та Раду Європи протягом трьох днів, не здійснила відповідного офіційного повідомлення згідно з вимогами Пакту. Відсутність такого повідомлення підтверджується його відсутністю серед документів, оприлюднених на офіційному вебсайті Управління Верховного комісара ООН з прав люди-

[22] A v. the United Kingdom (App no. 3455/05) Judgment. 19 February 2009 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91403> (accessed 23.05.2025) §126.

[23] Cyprus v Turkey (App no. 8007/77) Commission Report, 4 October 1983 <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104211> (accessed 23.05.2025) §67.

ни[24]. Це можемо пояснити відсутністю міжнародного судового органу, який би здійснював контроль за дотриманням положень МПГПП.

Щодо повідомлення за ст. 15 Конвенції, то воно надсилається державою до Генерального секретаря Ради Європи. У ньому мають бути чітко зазначені: права і свободи, від яких здійснено відступ; обставини, що зумовили необхідність таких заходів; характер вжитих заходів. Також держави зобов'язуються додатково повідомити, коли ці заходи припинилися, а положення Конвенції знову набувають повного застосування. Хоча й Конвенція не встановлює конкретного строку для надсилання такого повідомлення, проте із практики застосування дерогацій випливає, що держава повинна здійснити це якомога оперативніше після вжиття відповідних заходів.

Суттєві обмеження прав і свобод глобального масштабу були запроваджені у зв'язку з поширенням коронавірусу під час пандемії COVID-19. Проте з усіх держав – членів Ради Європи лише десять скористалися можливістю дерогації відповідно до ст. 15 Конвенції. Більшість держав-членів, попри впровадження широкомасштабних обмежувальних заходів, не ініціювали офіційної процедури дерогації, обґрунтовуючи свої дії національним правом і винятками, передбаченими в самих положеннях Конвенції щодо конкретних прав і свобод. Однак відмова держави від застосування дерогації створює потенційні правові ризики. Зокрема, у разі розгляду справи ЄСПЛ уряд не зможе посилатися на надзвичайний стан як на підставу для застосування обмежувальних заходів, які будуть оцінюватись Судом за загальним критерієм пропорційності, передбаченим Конвенцією. Крім того, за відсутності офіційного відступу від зобов'язань за Конвенцією відповідні органи Ради Європи не можуть проводити моніторинг пропорційності та належності застосування правообмежувальних заходів.

У науковій літературі спостерігаються дві позиції щодо необхідності застосування дерогації під час пандемії COVID-19. Перша група дослідників вважає, що формальне повідомлення є обов'язковим лише у випадках сумнівності надзвичайного стану, тоді як у разі пандемії COVID-19 його наявність є очевидною й не потребує додаткового підтвердження. У той же час інша група науковців виступає за жорстке застосування санкцій у разі неналежного повідомлення, обґрунтовуючи це необхідністю правової визначеності, прозорості та дотримання верховенства права, а також наголошуючи на важливості наявності повної інформації для оцінки ЄСПЛ необхідності дерогації. Також висловлюється думка, що це уможливить Суду оцінити вжиті державою заходи щодо обмежень прав людини із тими, що задекларовані у повідомленні Генерального секретаря Ради Європи з метою

[24] K Istrefi, I Humburg, 'To Notify or Not to Notify: Derogations from Human Rights Treaties' (Opinio Juris, 18 April 2020) <https://opiniojuris.org/2020/04/18/to-notify-or-not-to-notify-derogations-from-human-rights-treaties> (accessed 25.05.2025).

запобігання можливим зловживанням надзвичайними повноваженнями держав-членів під час пандемії в контексті захисту прав та свобод людини[25].

Іншим важливим аспектом повідомлення про застосування дерогації є те, що хоча Конвенція й не містить прямої вимоги щодо зазначення у повідомленні про темпоральну та просторову сфери дерогації, проте системний аналіз практики ЄСПЛ вказує на важливість таких вказівок. Так, у справі *Sakık and Others v. Turkey* (1997) ЄСПЛ підкреслив, що Туреччина у своєму повідомленні про відступ відповідно до ст. 15 Конвенції чітко вказала лише ті регіони, де було оголошено надзвичайний стан. Однак арешт і наступне тримання під вартою заявників відбулося за межами цієї території. У зв'язку з цим Суд дійшов висновку, що якщо держава розширює дію відступу на райони, які не були прямо зазначені в повідомленні, це суперечить меті та духу ст. 15 Конвенції[26].

Водночас у п. 333 рішення у справі *Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia* Суд підкреслив, що навіть у випадках тимчасової втрати ефективного контролю над частиною своєї території, держава не втрачає юрисдикції в розумінні ст. 1 Конвенції:

> <…> коли Договірна держава позбавлена можливості здійснювати свою владу над усією територією через фактичну стримувальну ситуацію, таку як створення сепаратистського режиму, незалежно від того чи супроводжується це військовою окупацією іншою державою, це не означає, що вона втрачає юрисдикцію у розумінні статті 1 Конвенції над тією частиною своєї території, яка тимчасово перебуває під контролем місцевої влади, що підтримується повстанськими силами або іншою державою <…>[27].

Водночас юрисдикція у такому випадку й надалі поширюється щодо осіб, які залишилися на території поза державним контролем. А держава повинна використовувати всі доступні їй дипломатичні, економічні, судові та інші засоби, що не суперечать міжнародному праву, для забезпечення дотримання прав і свобод відповідно до вимог Конвенції[28].

Україна також скористалась правом на дерогацію від окремих зобов'язань за Конвенцією, проте причиною цього була не пандемія COVID-19, а збройна агресія Російської Федерації, а з 24 лютого 2022 р. – повномасштабна війна проти України.

[25] V Ćorić, A Knežević Bojović, A Višekruna, 'Notifications of Derogations from the European Convention on Human Rights in Covid-19 Context' [2021] 3–4 Arhiv za pravne i društvene nauke 129–131 https://doi.org/10.22182/apdn.342021.5.

[26] Sakık and Others v. Turkey (App nos 87/1996/, 706/898-903) Judgment. 26 November 1997 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58117> (accessed 23.05.2025) §39.

[27] Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia (App no. 48787/99) Judgment Grand Chamber. 8 July 2004 <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886> (accessed 24.05.2025) §333.

[28] Г Христова, 'Про позитивні зобов'язання держави в умовах збройного конфлікту та тимчасової втрати контролю над частиною своєї території' [2017] 2 (89) Вісник Національної академії правових наук України 63–64.

У заяві Верховної Ради України про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, зазначено:

> <…> У зв'язку з анексією та тимчасовою окупацією Російською Федерацією невід'ємної частини території України – Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, здійсненої внаслідок збройної агресії проти України, повну відповідальність за дотримання прав людини і виконання відповідних міжнародних договорів на анексованій та тимчасово окупованій території України несе Російська Федерація[29].

Україна заявила про дерогацію за статтями 5, 6, 8 та 13 Конвенції, проте лише локально, в окремих районах Донецької та Луганської областей України, визначених Антитерористичним центром при Службі безпеки України у зв'язку з проведенням антитерористичної операції, на період до повного припинення збройної агресії Російської Федерації, відновлення конституційного ладу та порядку на окупованій території України[30]. Надалі Україна у повідомленнях (деклараціях) 2017, 2019 та 2021 рр. змінювала територію застосування дерогації, а також статті Конвенції, за якими залишався відступ від зобов'язань, зокрема у 2021 р. під дерогацію підпадали статті 5 і 8 Конвенції, а також ст. 2 Протоколу № 4 до неї.

Повномасштабна війна, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., не могла не вплинути на здатність України захищати та гарантувати цілу низку прав людини як відповідно до положень національного, так і міжнародного права. Це зумовило Україну ввести правовий режим воєнного стану на всій території держави із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 р. строком на 30 діб, а також, що можуть обмежуватись

> <…> конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсягах, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" <…>[31].

28 лютого 2022 р. український уряд офіційно повідомив Генерального секретаря Ради Європи про застосування дерогації відповідно до ст. 15 Конвенції. Відповідно до тексту повідомлення Україна здійснила дерогацію від зобов'язань за такими положеннями Європейської конвенції: ст. 4(3) (заборона примусової або обов'язкової праці), ст. 8 (право на повагу до приват-

[29] Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (н 20).

[30] Derogation contained in a Note verbale from the Permanent Representation of Ukraine, dated 5 June 2015, registered at the Secretariat General on 9 June 2015 <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=0> (accessed 24.05.2025).

[31] Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення 24.05.2025).

ного і сімейного життя), ст. 9 (свобода думки, совісті і релігії), ст. 10 (свобода вираження поглядів), ст. 11 (свобода мирних зібрань та об'єднань), ст. 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту), ст. 14 (заборона дискримінації), а також ст. 1 Першого протоколу (право на мирне володіння майном), ст. 2 Першого протоколу (право на освіту) та ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції (свобода пересування)[32]. Уряд України наголосив, що обмеження відповідних прав і свобод буде здійснюватися лише в межах, необхідних для досягнення мети, що виправдовує дерогацію, і лише протягом дії воєнного стану. Отже, порівняно з дерогацією 2015 р. у 2022 р. відступ від окремих зобов'язань за Конвенцією відбувся щодо значної кількості прав і свобод людини на всій території України та протягом всього часу дії правового режиму воєнного стану в Україні[33].

Проте у 2024 р. Україна офіційно повідомила Генерального секретаря Ради Європи про часткове відкликання дерогації від окремих положень Конвенції, незважаючи на те, що режим воєнного стану залишався чинним, а бойові дії тривали на значній території держави. У відповідному повідомленні зазначено, що Україна відмовляється від раніше здійсненої дерогації, зокрема, щодо таких положень Конвенції: ст. 4(3) – заборона примусової або обов'язкової праці; ст. 9 – свобода думки, совісті і релігії; ст. 13 – право на ефективний засіб юридичного захисту; ст. 14 – заборона дискримінації; ст. 16 – обмеження політичної діяльності іноземців[34].

Зазначене повідомлення не містить чіткої мотивації чи правового обґрунтування рішення про відмову від дерогації за цими статтями. Однак слід підкреслити, що у 2024 р. національне законодавство України не зазнало змін щодо правових підстав обмеження прав і свобод, встановлених у 2022 р. у зв'язку із запровадженням воєнного стану. Так, згідно з Указом Президента України від 24 лютого 2022 р.:

> У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України <…>[35].

Проте усі наступні укази Президента України, що стосуються продовження строку дії воєнного стану, не передбачали жодних змін щодо існуючих обмежень прав і свобод людини. Вони лише пролонговували чинність

[32] Reservations and Declarations for Treaty No.005 – Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Council of Europe <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=0> (accessed 24.05.2025).

[33] Notification – JJ9325C Tr./005-287 – Corrigendum – Ukraine – Derogation Related to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 5). Council of Europe (2 March 2022) <https://rm.coe.int/1680a5b0b0> (accessed 16.05.2025).

[34] Notification – JJ9919C Tr./005-287 – Ukraine – Partial Withdrawal of Derogation Related to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 5). Council of Europe (8 April 2024) <https://rm.coe.int/0900001680af4532> (accessed 17.05.2025).

[35] Про введення воєнного стану в Україні (н 31).

pravoua.com.ua

воєнного стану на чергові 90 діб, без перегляду чи деталізації обсягу таких обмежень[36]. З огляду на це можемо дійти висновку, що перегляд обсягу дерогації у 2024 р. був радше зумовлений потребою узгодження змісту дерогації із практичними механізмами реалізації обмежень та оцінкою їхньої подальшої правомірності та доцільності, ніж фактичним зменшенням обмежень прав та свобод людини.

З огляду на це виникає запитання щодо виправданості дерогації від зобов'язань за ст. 4(3) Конвенції, яка прямо передбачає, що поняття "примусова чи обов'язкова праця" не поширюється "на будь-яку службу військового характеру <…>"[37]. Це засвідчує наявність у самій нормі Конвенції вбудованих винятків, що робить застосування дерогації зайвим у контексті правового режиму мобілізації або трудової повинності в умовах воєнного стану. Подібна логіка може бути застосована і до інших положень, щодо яких дерогацію було відкликано, насамперед ст. 14 (заборона дискримінації), яка має допоміжний характер і не підлягає самостійній дерогації згідно з усталеною практикою ЄСПЛ[38].

Отже, на нашу думку, часткове відкликання дерогації у 2024 р. не є свідченням пом'якшення обмежень прав людини, а радше відображає прагнення України до узгодження відступу від окремих зобов'язань за Конвенцією з її стандартами, реальною безпековою ситуацією та принципами пропорційності та необхідності застосування таких обмежень. Це також демонструє бажання держави дотримуватись європейських стандартів захисту прав людини у контексті її європейської інтеграції та виконання міжнародно-правових зобов'язань.

Висновки. Встановлення меж щодо здійснення прав і свобод людини є результатом діяльності компетентних органів на національному, міждержавному та міжнародному рівнях. Однак будь-які праволюдинні обмеження повинні мати належні фактичні та юридичні підстави. Визнання тимчасової неможливості державою гарантувати додержання своїх зобов'язань в умовах надзвичайної ситуації допускається міжнародними та регіональними правовими інструментами, зокрема Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Реалізація державою права на дерогацію за окремими зобов'язаннями допускається за наявності таких умов, визначених у ст. 15 Конвенції:

1. *Фактичні підстави* – існування війни або іншої надзвичайної загрози, яка становить небезпеку для "життя нації".

[36] Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 28 жовтня 2024 р. № 740/2024 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740/2024#n2> (дата звернення 28.05.2025).

[37] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (н 2).

[38] Legal Analysis of the Derogation Made by Ukraine under Article 15 of the European Convention on Human Rights and Article 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights. Council of Europe (2022) <https://rm.coe.int/legal-analysis-of-the-derogation-made-by-ukraine-under-article-15-of-t/1680aa8e2c> 36 (accessed 15.05.2025).

2. *Пропорційність заходів* – дерогація дозволяється лише в обсязі, що відповідає "гостроті становища".

3. *Несуперечність іншим міжнародним зобов'язанням* – відступ не повинен порушувати інші міжнародно-правові зобов'язання держави.

4. *Заборона дерогації щодо окремих прав* – не допускається відступ від зобов'язань за статтями 2 (крім смерті внаслідок правомірних воєнних дій), 3, 4 (п. 1) і 7 Конвенції.

Процедурні вимоги – держава зобов'язана повідомити Генерального секретаря Ради Європи про здійснення дерогації, а також поінформувати про відповідні заходи й підстави їх вжиття.

Встановлено, що дерогація не є власне самим обмеженням прав і свобод людини як таким, натомість її слід розглядати як міжнародно-правову (юридичну) форму повідомлення держави про запровадження нею тимчасових обмежень в умовах надзвичайної ситуації. Такий механізм тісно пов'язаний із положеннями національного законодавства, яке визначає межі реалізації прав та свобод людини в умовах надзвичайного чи воєнного стану.

Застосування механізму відступу від окремих зобов'язань, що визначений у ст. 15 Конвенції, не є обов'язковим у кожній надзвичайній ситуації. Це підтверджується практикою держав – учасниць Ради Європи під час пандемії COVID-19, коли лише десять держав здійснили дерогацію, тоді як інші – застосували правообмежувальні заходи відповідно до власного законодавства та положень Конвенції, які допускають окремі обмеження без дерогації.

У період збройної агресії Російської Федерації Україна неодноразово повідомляла Генерального секретаря Ради Європи про відступ від окремих зобов'язань за Конвенцією. У квітні 2024 р., попри триваючий воєнний стан, Україна відкликала дерогацію за статтями 4(3), 9, 13, 14, 16 Конвенції, залишивши чинними відступи за статтями 1, 2, 3 Протоколу № 1 та ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції. Водночас аналіз положень чинного законодавства не підтверджує зменшення обмежень щодо прав та свобод людини у 2024 році, що може свідчити про політичну природу цього кроку, пов'язану з євроінтеграційними прагненнями України. Такий крок може також мати мету легітимації дій держави перед міжнародною спільнотою та засвідчувати готовність до поступового повернення до гарантування європейських праволюдинних стандартів.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Rabinovych P, *Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (do interpretatsii vykhidnykh konstytutsiinykh polozhen)* (Pravo 1997) (in Ukrainian).

2. Rabinovych P, Pankevych I, *Zdiisnennia prav liudyny: problemy obmezhuvannia (zahalnoteoretychni aspekty)* (Astron 2001) (in Ukrainian).

Journal articles

3. Ćorić V, Knežević Bojović A and Višekruna A, 'Notifications of Derogations from the European Convention on Human Rights in Covid-19 Context' [2021] 3–4 Arhiv za pravne i društvene nauke 119–143 https://doi.org/10.22182/apdn.342021.5.
4. Chevychalova Zh, 'Pravovi pidstavy vidstupu Ukrainy vid okremykh zobov'iazann, vyznachenykh Mizhnarodnym paktom pro hromadianski i politychni prava ta Konventsiieiu pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod' [2017] 2 Teoriia i praktyka pravoznavstva (in Ukrainian).
5. Khrystova G, 'Pro pozytyvni zoboviazhennia derzhavy v umovakh zbroinoho konfliktu ta tymchasovoi vtraty kontroliu nad chastynoiu svoiei terytorii' [2017] 2(89) Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy 54 (in Ukrainian).
6. Rabinovych P, 'Mezhi zdiisnennia prav liudyny (zahalnoteoretychnyi aspekt)' [1996] 6 Visnyk Akademii Pravovykh Nauk Ukrainy 5 (in Ukrainian).
7. Rabinovych P, Honcharov V, 'Mezhi prava: osnovni aspekty problemy' [2021] 2 Filosofiia prava i zahalna teoriia prava 13 https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.269135 (in Ukrainian).
8. Rabinovych P, 'Mizhnarodni pravoliudynni standarty: poniattia, klasyfikatsii' [2020] 1(37) Publichne Pravo 144 DOI: 10.37374/2020-37-13 (in Ukrainian).
9. Rabinovych P, 'Mizhnarodni standarty prav liudyny: vlastyvosti, zahalne poniattia, klasyfikatsiia' [2016] 1 (84) Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy 19 (in Ukrainian).

Websites

10. Istrefi K, Humburg I, 'To Notify or Not to Notify: Derogations from Human Rights Treaties (Opinio Juris' 18 April 2020) <https://opiniojuris.org/2020/04/18/to-notify-or-not-to-notify-derogations-from-human-rights-treaties> (accessed 25.05.2025).

Dictionaries

11. Derogation (Cambridge Dictionary) <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/derogation> (accessed 18.05.2025).
12. Derohatsiia, *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: 250000* (V Busel uklad. ta holov. red., Perun 2005) 287 (in Ukrainian).

Volodymyr Reshota

DEROGATION BY UKRAINE FROM OBLIGATIONS UNDER THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS

Abstract. The article addresses the issue of Ukraine's derogation from its obligations under the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in light of European human rights standards.

The aim of the study is to determine the legal grounds for the imposition of restrictions on human rights and to analyse the implementation of the right to derogate by the member states of the Council of Europe. The article outlines the grounds and conditions for derogation under Article 15 of the European Convention, with references to the relevant case law of the European Court of Human Rights.

The article also analyses conceptual provisions formulated in the works of Academician P. Rabinovych regarding the limits of exercising human rights and their restriction by competent public authorities, as well as international, in particular European, human rights standards.

ПРАВО УКРАЇНИ • 2025 • № 7 • 56-70

Special attention is paid to Ukraine's derogation from its obligations under the Convention in the context of the armed aggression by the Russian Federation. The experience of Council of Europe member states in applying derogation during the COVID-19 pandemic is also considered in the light of temporary restrictions on human rights and freedoms.

It is concluded that the right to derogate is an important legal instrument that allows a state to temporarily depart from its international obligations in order to impose restrictions on human rights and freedoms in exceptional circumstances that "threaten the life of the nation". It is noted that not all rights and freedoms may be restricted, and any narrowing of the content and scope of human rights must be justified and legally substantiated. The author argues that some instances of Ukraine's derogation from its obligations under the Convention are not always proportionate to the legal provisions of national legislation that establish restrictions on rights and freedoms during martial law and states of emergency.

Keywords: derogation; departure from obligations; human rights standards; Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; human rights; European standards; European Union.